

Sigurd Skirbekk

Sivilisasjon og kultur – religion og vitenskap

Artikkeltrykt i antologien Ny vind over Norge - 16 artikler om frihet og ansvar. Red.: Hanne Nabintu Herland Dreyer forlag 2013

Sivilisasjonsforståelse

Ingen norske universiteter tilbyr et eget fag for sammenliknende sivilisasjonsforskning.

Hvorfor er dette betenkelig? For å svare på det spørsmålet må vi først spørre hva en sivilisasjon er for noe. De vanligste svarene går ut på at sivilisasjoner er politisk-kulturelle enheter større enn nasjonalstaten, men mindre enn menneskeheten. Sivilisasjoner kan utvikle seg, spørsmålet blir hvordan og hvorfor. Her finnes mange svar. En type svar går i retning av en antatt universell sivilisatorisk utvikling: Alle samfunn antas å gå gjennom forskjellige stadier, fra det barbariske og til det siviliserte. Erfaringer fra forrige århundre, fra Tyskland, Kina og andre land som har falt for den totalitære fristelsen, tilsier at dette ikke er noe godt utgangspunkt.

Et annet utgangspunkt er at ulike samfunn i ulike verdensdeler gjennomgår forskjellige utviklingsforløp, hver bestemt av særegne forhold som kjennetegner nettopp denne sivilisasjonen. Med et slikt utgangspunkt blir det, i alle fall teoretisk, umulig å drive sammenliknede studier. Dette perspektivet står dessuten i strid med alminnelige erfaringer. For å kunne drive sammenliknende studier kreves det målestokker som hever seg over sivilisasjonenes egenforståelse av å være helt spesielle.

Lenge var "framskrittet" sett som en slik målestokk. For hundre år siden kunne sivilisasjoner, så vel som politiske systemer, ordnes etter om de som var progressive - i økonomisk, politisk og kulturell forstand – eller om de holdt igjen. USA var et eksempel på det dynamiske, Kina på det stagnerte. Ingen vil i dag finne på å ordne

kjernesamfunn i forskjellige sivilisasjoner med slike forklaringer. Til det er forandringene over tid altfor iøynefallende. Spørsmålet blir nå heller om disse forandringene følger bestemte lover, eller om forandringen kan tilskrives spesielle forhold ved hver sivilisasjon. I etterkant av første verdenskrig kom Oswald Spengler med sine studier av "aftenlandets undergang" (Untergang des Abendlandes) langt på vei til å gjøre seg til talsmann for det førstnevnte prinsippet om en antatt universell sivilisatorisk utvikling; men nå var det uunngåelig framskrittet blitt erstattet av en uunngåelig undergang. Alle tidligere sivilisasjoner hadde gått til grunne, nå var tiden også kommet til gamle Europa. I den siste fase ville kultur bli erstattet av en teknologisk "zivilisation". På sikt ville likevel ikke denne "zivilisation" kunne hindre Europa fra å gå gjennom de samme faser for vekst, blomstring og visning.

Engelskmannen Arnold Toynbee var en av dem som syntes dette var altfor pessimistisk og altfor deterministisk. Han lanserte begrepene utfordring og svar (Challenge and Response) der han tilla de "skapende eliter" en spesiell betydning for å gi adekvate svar på utfordringene i hver tidsalder.

Her finnes mange forklaringer. De som vil gå dypere inn i spørsmålet om sivilisasjoners vekst og forfall, kan henvises til kvartalsskriftet Comparative Civilizations Review som gis ut av International Society for the Comparative Study of Civilizations.

Fire greske begreper

Det kan være nyttig å referere til fire kjente greske styringsformer som jeg mener kan ordnes på måter som både gir innsikt og oversikt. Disse begrepene er despoti, eller enmannsstyre. Hitler og Stalin kunne her være eksempler. Når despotiene faller, avløses de vanligvis av et oligarki, styresett basert på en privilegert elite. Oligarkene kan trenge et stadig bredere grunnlag for å holde seg ved makten. Dette kan, under motstand, lede til et flertallsstyre, et demokrati. Men demokratiene er også sårbare og ikke bare på grunn av ytre fiender. Hvis demokratiene ikke har forankring i en religion eller et politisk program, vil de lett disponere for at forskjellige

folkegrupper krever å få anerkjennelse og likestilling for nettopp deres definisjon av virkeligheten og av godt og vondt. Kort sagt, demokratiene har en tendens til tilstander av anarki, til at ingen kan sies å styre.

Med en slik klassisk tankemodell blir det mulig å gi utvidet innsikt i mange politiske og kulturelle prosesser. Det kan bli mulig å forklare overgangen fra ett nivå til et annet uten å trekke inn ytre fiender, blant annet på overgangen fra demokrati til anarki. Anarkistiske tendenser kan ellers lett forstås som en framskreden form for demokrati, når alle utviklingstrekk har vært tolket ut fra en ensidige framskritts-modell. Demokrati betyr folkestyre (av gresk demos= folk og kratia = autoritet til å styre). Mens grekerne tenkte på frie menn på akropolis når de talte om demokrati, er det i dag det representative demokrati som gjelder. Det vil si at folk stemmer på personer som de ikke kjenner personlig, men som de likevel vil gi sin stemme, vanligvis på grunnlag av et program. Dette, som kan synes selvsagt hos oss, har egentlig mange forutsetninger. Folk må ha en opplevelse av å tilhøre en større enhet, med moralsk autoritet som bør adlydes, også når avgjørelsene ikke står i overensstemmelse med deres egne interesser. Slik sett forutsetter levedyktige demokratier at folk både har en kollektiv identitet og en individuell identitet, som gjør det mulig å argumentere imot tingenes tilstand. Dette er sårbart på to måter; dels ved totalitære tendenser og dels ved atomistiske tilstander. Stater som er ledet av nazisme eller kommunisme, eller som er ledet av en ekstrem og individsentrert liberalisme, blir begge deler en trussel mot et funksjonsdyktig demokrati.

Dette betyr at opprettholdelsen av et demokrati forutsetter noe mer enn bare politiske vedtak. Kultur som deles av de fleste innen en statsdannelse, blir en forutsetning for et livsdyktig demokrati. Nasjonalstatene bygger på et program om at kulturelle grenser og politiske grenser i størst mulig utstrekning bør være sammenfallende. Det århundre da dette prinsippet var mest uttalt, fra 1814 til 1914, kom til å bli det fredeligste i europeisk historie, i alle fall for europeerne selv.

De fire begrepene kan ordnes i en sirkel eller i en spiral. Det som

skjer i våre dager behøver ikke å forklares som en utvidet form for frigjøring eller for velstandsutvikling, da heller som en form for anarki som neppe lar seg overskride ved å gå tilbake til den demokratiske fasen, ikke i denne omgang i alle fall. Enten det gjelder indre moralske utfordringer eller det gjelder løsningen på ytre økologiske utfordringer, vil overvinnelsen av anarkiet avhenge av at vi bygger ut et adekvat oligarki eller at vi faller tilbake på despotiske tilstander. Et oligarki betyr i vår tid noe helt annet enn et fortidig adelskap, det kan enten bety et politisk partistyre eller et fagbasert ekspertstyre. For å antyde hva dette innebærer kunne vi vise til de økologiske utfordringer: menneskehetens "fotavtrykk" er blitt langt større enn det naturen kan reprodusere. "Eine Erde ist dem Menschen zu wenig", skrev den østerikiske avisen Die Presse på første side 15. mai i fjor. Allerede på 2020-tallet vil vi, etter beregninger av organisasjonen WWF og offentliggjort i Living Planet 2012, trenge to jordkloder for å komme i økologisk balanse. Dette er utfordringer som folkevalgte organer neppe har forutsetninger for å ta stilling til på egen hånd. En svakhet ved demokratiske organer er at verken framtidige generasjoner eller naturen har stemmerett. Da er det større grunn til å sette sin lit til økologiske fagfolk som burde fortelle hvor mye folk i sum kan forbruke hvert år. Så kan det bli opp til politiske enheter i forskjellige sivilisasjoner å avgjøre om dette bør ordnes med at hver enkelt innbygger forbruker mindre eller ved at antallet forbrukere begrenses.

Vitenskap – religion og humanisme

Oligarkiet stiller oss overfor spørsmålet om hva slags autoritet fagfolk kan ha. De vil hevde at de bygger på vitenskap, men hva er vitenskap? Ikke alt som gir seg ut for være vitenskapelig begrunnet fortjener en autoritet som alle må bøye seg for.

En vanlig oppfatning går ut på at vitenskapen er objektiv. Det som faller utenfor det objektivt sikre, blir det så opp til hver enkelt å ta stilling til på subjektive premisser. Dette er en oppfatning som svarer til en individsentrert kulturradikalisme og til en liberal markedsøkonomi med opplevelsestilbud. Så lenge folk ikke skader andre med tilsvarende rettigheter, blir det opp til den enkelte å velge

ut fra sine interesser. Humanismen blir i et slikt perspektiv et udiskutabelt gode. Religion kan tolereres på private premisser, som en av flere premisser for vurderinger, i alle fall så lenge den enkeltes tro ikke kommer til å begrense andre menneskers frihet.

Dette resonnementet bygger på flere misforståelser. Oppfatningen om at vitenskap bare er objektiv iakttagelse, er ikke riktig. Til og med i sin enkleste form, om jorda er flat eller rund, var ikke avgjørelsen om dette basert på direkte iakttagelser om jordas form. Derimot på en falsifikasjon av den oppfatning at jorda var flat. Det var mulig å seile mot vest og komme igjen i øst, dermed kom hypotesen om at jorda var rund til å ha bestått falsifikasjonstesten bedre enn den andre hypotesen. Videre orientering kunne dermed baseres på første hypotese. Men, det skulle etter hvert komme andre hypoteser som sa at jorda ikke var rund som en ball, men derimot litt flatere ved polene. Avstanden fra jordas sentrum til alle deler av jorda overflate var altså ikke lik over alt. Hypotesen om at jorda var rund som ei kule måtte dermed revideres.

Dette eksempelet viser to ting. For det første at gjennom falsifikasjon av ett sett av hypoteser, vil forskere velge et motstående hypotesesett. Videre at også hypoteser som er aksepterte på ett stadium av erkjennelse kan vise seg å måtte revideres ved ytterligere datatilgang.

Moderne forskning består ikke i å ta stilling til om jorda er rund eller flat. Heller ikke er metodene for falsifikasjon av hypoteser like enkle som i det nevnte eksempelet. Eksemplet er bare nevnt for å få fram at det forskningen driver med er forsøk på å falsifisere konkurrerende hypoteser. I disse falsifikasjons-forsøkene gjelder det å finne begrunnelser som også andre forskere vil måtte godta. Det er her de objektiverende avledninger av forskjellige forklaringer kommer inn. Objektiv iakttagelse betyr egentlig at visse hypoteser ikke er blitt forkastet. Objektivitet er en metodisk forutsetning for å kunne sammenlikne forskjellige hypoteser. Dersom avledninger av ikke-falsifiserbare forklaringer til testbare modeller, står vi overfor forklaringer som forskere kan arbeide videre med.

Når det er grunn til å gå såpass utførlig inn på hva vitenskap er og ikke er, skyldes det blant annet at mange har utlagt religion som noe som må forkastes på vitenskapelig grunnlag, mens humanismen skulle kunne heve seg over dette. Fra religion, forstått som tro på Guds hensikt med menneskene, kan det gjøres mange testbare avledninger. En del fortellinger, som har vært ment å skulle bygge opp under en slik tro, bør forkastes ut fra en systematikk bygd på en objektiviserende metode. Men ikke alt ved en religion kan objektiviseres, og dermed heller ikke forkastes. Det er lite ved vitenskapelig avledninger som gjør religiøs tro umulig. Av de avledninger som kan føre til objektiviserbare iakttagelser, vil noen fortone seg som gode, andre som mindre gode eller til og med uholdbare. Teologien har vært i utvikling, og det er ikke minst vært i samspill med humane erfaringer at de har utviklet seg.

Hvis vi så vender blikket mot humanismen, vil vi kunne se at også den bygger på tro. Hvordan skal vi ellers kunne forsvare humanismen, eller det enestående ved mennesket, når en evolusjonsbiolog som Jared Diamond omtaler mennesket som en tredje variant av sjimpansfamilien? Det hjelper ikke å proklamere mennesket som en skapning bestemt av en overlegen fornuft, når denne angivelige overlegenhet har ført til at folkegrupper har kriget mot hverandre og så, i de fredfylte etterkrigsåra, har utviklet et forbruksmønster som truer både naturen og framtidige generasjoners livsgrunnlag. Den amerikanske ambassadøren i Frankrike, William C. Bullitt, har kalt menneskeheten for en hudsykdom på planeten. Naturforskeren David Attenborough har uttalt at mennesket er blitt en pest for naturen. Les Knight har skrevet følgende: "Gi meg en god grunn for at homo sapiens skal fortsette å eksistere – og den grunnen må bli en som ikke inkluderer mennesket, noe som mennesket er godt for, utover for andre mennesker, noe i biosfæren".

Svaret på spørsmålet om menneskets betydning for biosfæren kan besvares med at menneskeformet jordbruk har bidratt positivt til oppvarming av planeten, slik at vi har unngått en istid til fordel for mange arter. Negativt kan en videreutviklingen av menneskelig aktivitet bidra til en overoppheting av planeten slik at det truer livsforholdene til mange arter, mennesket inkludert.

En erkjennelse av dette forutsetter en meningsramme som kan bære et negativt menneskebilde. Sekulariseringen har ikke her bare vært av det gode, like lite som religiøs aktivitet på politikken område bare skulle ha ført til intoleranse og heksebrenning. Tallfestingen av det sistnevnte temaet er for øvrig grovt overvurdert i sentrale norske leksika, noe jeg har skrevet om i kapittel fem i min bok *Motforestillinger fra 2012*.

Naturforskere kan ikke, med sine objektiverende metoder, gi andre svar enn at naturen er formålsløs, sett i et evolusjons-perspektiv. Det er her kritikken av naturvitenskapens overordnende autoritetsgrunnlag blir satt inn. I den såkalte positivismedebatten, som vi her i landet hadde på 1960 og 1970-tallet, ble de objektiverende menneskebildene motsagt med logiske argumenter. Mennesket er et meningssøkende vesen som, i alle fall potensielt, og er ikke uten videre underlagt naturlovene. Intensjonalt kan mennesket la seg lede av kultur, åndsliv og av religion.

Dermed er ringen sluttet. Det naturvitenskapelige menneskebilde, som var basert på objektivererte avledninger av menneskelig tro, trengte et supplement. Det viktigste supplementet ville ligge i religionen. Liksom religion har humanismen som en korrigerende motpol, blir humanismen avhengig av religiøs tro for å bli livsdyktig på en sivilisert måte. Religion og humanisme blir komplementære størrelser.

Er alle religioner like gode?

Ut fra norsk likhetslære kunne det være nærliggende å gå ut fra en likhet også mellom religioner, og å se enhver forskjellsbehandling som uttrykk for diskriminering. Dette kan gi seg utslag i måten innvandrere vurderes på. Vellykket integrering antas å følge av at alle blir respektert for sin medbragte kultur. Fra første dag skal innvandrerne ha bestemte rettigheter.

Imidlertid, de fleste lands har bare latt immigranter få gradvis del i de innfødtes goder. USA har vært preget av mange varianter av

bindestreksamerikanere. Et land som India gir innvandrere bare økonomiske rettigheter, ikke politiske. Og det selv om innvandreren er indisk gift. Her er det Norge som er unntaket, sammen med en del andre nasjoner innenfor en europeisk kulturkrets.

Bente Sandvig, nestleder i Stålsett-utvalget skrev, i en artikkel i Aftenposten for 19. 02. 2013, at tro og tradisjon oppleves annerledes av dissenteren enn av den som er en del av makten. Dette ble antatt å kunne løses ved å framholde verdier vi kan samles om: "Gode felles verdier kan forankres på mange vis. Den kristne vil sikkert finne gjenklang i sin tro, mens muslimer og humanisten kan gi tilslutning fra hvert sitt ståsted".

Muslimer og kristne har jevnt over ikke de samme verdier når det gjelder individualisme og frihet, eller når det gjelder lydighet og familielojalitet. Det er ikke her bare snakk om løsrevne "verdier", men om ulike verdier som gir mening ut fra forskjellige sivilisatoriske sammenhenger.

Hva er det så som har karakterisert vestlig sivilisasjon? Samuel Huntington har nevnt på sju kjennetegn: Den klassiske antikke arv. Katolisismen og protestantismen. De europeiske språkene. Skillet mellom åndelig og verdslig autoritet. Lovregulert styre. Sosial pluralisme. Representative politiske enheter. Individualisme. Huntington kunne her suppleres med en annen sivilisasjonsteoretiker, Ricardo Duchesne, som har lagt vekt på framveksten av rasjonalitet og vitenskap som formende trekk ved vestlig sivilisasjon.

Et sentralt darwinistisk mål for framtidsrettede folk er hvor mange barn de etterlater seg. I alle land har det i siste halvdel av nittenhundretallet vært registrert en fallende fødselsfrekvens. Verden som helhet har opplevd en halvering av barnetallet pr. kvinne mellom 1950 og 2005, fra 5,02 til 2,65. Men variasjonene er store. Europa har gått ned fra 2,66 til 1,41. Afrika sør for Sahara bare fra 6,7 til 5,53.

I et land som Østerrike har fødselsfrekvensen vært sammenholdt med religiøs tilknytning. I året 2001 ble muslimske mødre registrert

med 2,4 barn i gjennomsnitt. Romersk-katolske med 1,32 og protestantiske kristne med 1,22 i gjennomsnitt. Østerrikere uten religiøs tilknytning var bare registrert med 0,82 barn pr. kvinne. Denne forskjellen mellom europeiske grupperinger målt etter religion er stor. Amerikanske Evelyn Lehrer ved University of Illinois har lagt fram data som tyder på at kristne par i Sørstatene i gjennomsnitt får et halvt barn mer enn ikke-kristne; der to ikke-kristne får fire barn, får to kristne par i gjennomsnitt fem barn. Denne forskjellen er kanskje ikke så stor, men i samfunn der reproduksjonstallet er 2,1 vil forskjellen mellom 2,3 og 1,8 på sikt være forskjellen mellom demografisk overleving og ikke overleving.

Shall the Religious Inherit the Earth ? heter en boktittel fra 2010, skrevet av den engelske statsviteren Eric Kaufmann. Kaufmann belegger sin tese med statistikk fra flere verdensdeler som viser at religiøse folk i gjennomsnitt får flere barn enn ikke-religiøse. Dette gjelder både på individnivå og på samfunnsnivå. Kaufmann konkluderer med at fundamentalismen vil ha framgang og reversere sekulariseringen, og at dette kan skje allerede før 2050.

Her kan det innvendes at det ikke uten videre er en fordel å ha store barneflokker i en verden der naturens resurser er påtrengende begrenset. Men, igjen kan det gjøres innvendinger mot en slik tolkning. Det er etter alt å dømme bare et mindretall som velger små barnekull av økologiske hensyn. De fleste velger få barn for å kunne realisere seg selv, uten å bli belemret med unødvendige utgifter og mye tidkrevende barnepass. Da heller satse på store mengder av innvandrere som kan utføre jobbene. Dette betyr at naturens resurser blir utsatt for et dobbelt press, dels ved at forbruket øker blant folk som er opptatt av en selvnyttende livsstil og dels ved at innvandrere fra land med et fødselsoverskudd ikke ser sterke grunner for å redusere sin barneproduksjon. Norsk innvandringsdebatt har vært preget av hensynet til humanitet (særlig fra det ideologiske venstre) og av hensyn til arbeidskraft for landets industri (særlig fra det ideologiske høyre) Hensynet til kultur og til demografi har stort sett vært fraværende i politisk norsk innvandringsdebatt. – Dermed unngår en de store utfordringene som vil møte framtidige generasjoner.

I vestlig tradisjon har det mange ganger vært antatt at uten bindinger til en gudstro ville mennesket bli mer rasjonelt. Antakelsen har like mange ganger vær motsagt. Det kunne her være nærliggende å nevne Richard Dawkins bok *The God Delusion*, og svaret i *The Dawkins Delusion*. Dawkins har for øvrig fått Londonbussene til å kjøre rundt med en reklametekst på taket: There's probably no God. Now stop worrying and enjoy your life. Fraværet av gudstro blir altså her antatt å føre til mer enjoyment som kan oversettes med en mellomting mellom å søke glede og å ha det gøy.

Enjoying your life kan vanskelig bety rasjonell sannhetssøken, i alle fall ikke dersom en slik søken fører til pessimisme som kan være utgangpunkt for realisme. Det kan derimot godt forenes med forbrukervekst og med en underholdningskultur – kultur er det som gir opplevelser - et mål som er temmelig forskjellig fra de puritanske idealene som preget England da landet sto på høyden av sin makt. Her-og-nå opplevelser synes langt på vei å ha erstattet en meningsbærende kultur.

Culture Matters

-Tyskeren Max Weber framholdt i sin tid at det ikke var noen tilfeldighet at det var i Vesten at den eksperimentelle vitenskap tok form. Han kunne også hevde en ikke-intendert sammenheng mellom protestantisme og kapitalisme. Protestantenes vekt på individuell samvittighet kunne gi seg andre utslag enn andre religioners vekt på lojalitet og lydighet.

Forskjellen mellom kristne og ikke-kristne sivilisasjoner kunne suppleres med forskjellene mellom de tre varianter av kristen kultur. Forskjellen i dag mellom kriserammete og ikke så sterkt rammete europeiske samfunn synes å følge konfesjonsgrensene. Det protestantiske nord synes å klare seg ganske bra, i alle fall bedre enn det katolske sør. Enda et hakk verre blir det hvis vi beveger oss til Hellas, et land med en ortodoks kristen tradisjon.

En skal være nokså ideologisk blind for ikke å se dette mønsteret.

Sannsynligvis ser også byråkratene i Brussel denne sammenhengen. Når de ikke går ut med sine iakttakelser, kan det skyldes at de vil unngå franske reaksjoner. Frankrike fikk i sin tid EU til å framstå som en ikke-religiøs politisk enhet, ut fra sin tolkning av et moderne prinsipp for et skille mellom kirke og stat – den såkalte *laïcité*.

Argumentene for at religion bare er noe som angår den enkelte kan synes uholdbar. Sannsynligvis må EU før eller siden ta forskjellene i mentalitet i forskjellige deler av Europa inn over seg, og ikke tro at dette bare kan ordnes administrativt; gjennom juridiske lover og en felles økonomiske politikk, regler og pengepolitikk.

Kanskje jeg tar feil, men det burde være mulig å diskutere slike spørsmål på en seriøs måte. Men som sagt, universitetene her i landet mangler et fag for denne type sammenliknende sivilisasjonsforskning.

)

